

IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi

Bibirajab Mirjonovna Yuldosheva¹, Sarvinoz Jasur qizi Islomova²

Annotasiya: Mazkur maqolada IX-XIII asrlarda Movarounnahr zaminida hukmronlik qilgan davlatlarning siyosiy tarixiy geografiyasi haqida soʻz boradi. Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiy va Xorazmshohlarning davlat boshqaruv tizimini, hokimyat almashinuvlari, oʻsha davrda jory etilgan lavozimlar hamda mazkur davlatlardagi siyosiy jarayonlari haqida ham maʼlumotlar tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Amudaryo, Sirdaryo, Movarounnahr, arablar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiy, Anushtegin.

KIRISH

Movarounnahr Amudaryo va Sirdaryo oraligʻidagi geografik hudud sanaladi. VII asrda arablar Xurosonni egallaydi va Amudaryoning shimolidagi hududlarga yoʻl ochiladi. Arablar bu hududlarni Movarounnahr, yaʼni “daryoning narigi tomoni” deb nomlaydi.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilida soʻzlashuvchi aholisi X asrdan boshlab oʻzini “tozik”- yaʼni “tojik” deb yuritila boshlaydi. Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr oʻrtalaridan 1213-yilgacha) dan tashqari hukmronlik qilgan keyingi sultonlar Gʻaznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1157, Xorazmshoh-anushteginiylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga **tegishli** boʻlib, oʻz vaqtida Oʻrta Osiyo, balki Oʻrta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega boʻlganlar. Moʻgʻullar istilosi garchi aholi boshiga ogʻir kulfat va yoʻqotishlar olib kelgan boʻlsa-da, tadqiqotchilar fikricha, oʻzbek xalqi etnogeneziga taʼsir etmagan ekan [1]. Moʻgʻullarning istilosi haddan tashqari vayrongarchilik keltirgan boʻlsa ham, oʻzbek xalqining etnogeneziga taʼsir qilmaydi. Vaholanki, X asrda kirib kelgan qarluq va oʻgʻuzlar hozirgi Markaziy Osiyoda yashaydigan xalqlar etnogenezida muhim rol oʻynaydi (Юлдошева, 2022).

IX-XIII asrlar maʼnaviy hayotida islom dini muhim rol oʻynaydi. Bu davr musulmon Sharqida keng tarqalib, jahon dini darajasiga koʻtarilgan islom dini va shariat mafkurasiga aylandi. Arab xalifaligining olib borgan siyosati natijasida oʻzining barcha haq-huquqlaridan ajralib, madaniyati oyoqosti qilingan Movarounnahr aholisi oʻz eʼtiqodi va xat-savodidan mahrum boʻlib, islom dinini qabul qilishga, shariat ahkamlari bajarishga, shuningdek, arab tili va yozuvini oʻrganishga majbur boʻldi. Koʻp vaqt oʻtmay eʼtiqodli xalq yod arab imlosida xat-savod chiqarishga kirishadi. Masjid va xonaqohlar savod maktabiga aylanib, imomu mutavallilar ustozu mukkamlim vazifasini bajaradi. [11] Bundan shuni anglashimiz mumkinki, arablar bizni yagona din maslak ostida birlashtirishga urindi (Mirjonovna, 2021).

IX asr boshlarida abbosiylar sulolasi hukmronlik qilib kelayotgan xalifalik davlatining ichki hayotida chuqur ziddiyatli jarayonlar yuz bera boshlaydi. Xalifa Xorun ar-Rashid (786-809) vafotidan soʻng uning oʻgʻillari - Amin va Maʼmun oʻrtasida toj-u taxt uchun kurash kuchayib ketdi. 809-813-yillardagi murosasiz kurash natijasida Maʼmun gʻalaba qozondi. Xurosonlik Tohir ibn Husayn Bagʻdodni qoʻlga kiritib, Maʼmunning xalifalik taxtiga oʻtirishigan oʻz hissasini qoʻshdi. Xalifa Maʼmun hokimiyatni 819-yilga qadar Marvda turib boshqardi. Uning buyrugʻi bilan xizmatlari evaziga Tohir ibn Husayn 819-yilga qadar Bagʻdod hokimi handa harbiy garnizon boshligʻi boʻladi. Maʼmun Marvligidayoq oʻz atrofiga olim-fuzalolarni toʻplagan. U 819-yilda Bagʻdodga borgach, “Bayt-ul

¹ Ph.D, Buxoro davlat universiteti dotsenti, t. f. f. d.

² Buxoro davlat universiteti Tarix yoʻnalishi talabasi

hikma”- Fanlar akademiyasiga asos soldi. Demak, bu maskanning asosini avvalo, movarounnahrlik, turkistonlik olimlar tashkil etgan.

ASOSIY QISM

Manbalarda Buxoro vohasisning Somoniylar boshqaruviga o'tishi haqida shunday yozib qoldirilgan: “Ikki yuz oltmishinchi muborak ramazon oyining o'n ikkinchisi (1 iyul, 874 yil) dushanba kunida sodir bo'ladi va shu sababli shahar tinchidi, Buxoro aholisi qiyinchlikdan qutulib rohatga yetishdi. Shu yili Movarounnahrning Jayhun daryosidan tortib Mashriq shaharlarining eng yirog'igacha bo'lgan barcha yerlar hukmronligi amir Nasr ibn Ahmadga berilganligi haqida xalifa Muvaqqat Billohdan farmon keltiradilar va Buxoro xutbani amir Nasr ibn Ahmad va amir Ismoil nomiga o'qidilar. Yaqub ibn Lays nomi xutbadan tushirildi.” [2]

Buxorolik tarixchi Narshaxiyning malumotiga ko'ra, IX asrda Movarounnahrda asosiy hokimiyat buxorxudot yoxud somon xudotlar qo'lida bo'lgan. Buxorolik savdogarlarning Somonxudotlar ustidan shikoyat qilib Xuroson noibiga murojaat qilishgandan bilish mumkinki, mamlakat Arab xalifaligiga siyosiy tobe bo'lgan (Yuldosheva, 2022).

Ammo Ismoil Somoniy davrida Somoniylarning siyosiy nufuzi ortgan. Jumladan, amir Ismoil Buxoro vohasining atrofini o'rab turgan qadimiy mudofaa devori “Kampirak devor”ning har yilgi hasharini to'xtatgan. Narshaxiyning yozishicha, amir Ismoil o'zining kuchli qo'shinlarini nazarda tutib, “Tokimen tirik ekanman, Buxoro viloyatining devorlari men bo'laman”, deb aytgan ekan. [3]

Somoniylar davrida ichki bozorda “fals” deb ataladigan mis chaqa tanga, xalqaro savdo-sotiqda esa kumush tanga – “dirham”lar ishlatilar edi. Somoniylar “ismoiliy”, “musayyabiy”, “muhammadiy”, “fitrig'iy” nomlari bilan ataladigan bir necha kumush dirhamlar ham chiqargan. [4]

Bu davrdagi davlatlardan yana biri Qoraxoniylar davlatidir. Qoraxoniylar Sharqiy Turkiston, Yettisuv hamda Tyanshan tog'ning g'arbiy qismini o'z ichiga olgan o'rta asrlardagi yirik davllardan biri bo'lgan. Uning boshqaruv tuzilishi somoniylar davridagi singari dargoh va devonga bo'lib boshqarilgan. Bu davlat asoschisi tarixiy manbalarda keltirilishicha, Abulsotuk Bug'roxon 859-955-yillarda hukmronlik qilgan. Bu davlatda hukmronlik merosiy bo'lib, otadan-bolaga o'tgan.

Hoqonlikning ulug' hojibi hoqon bilan fuqarolar o'rtasida vositachilik qilgan. Hoqon saroyida og'ichi (shoyi kiyimlar xazinachisi), biruk (me'monlarni qabul qilish bo'yicha muttasadi), oshchi (xoqon oshxonachi boshlig'i), bitikchi, kotib (mirzo), qushchi (xoqonning ovinining tashkilotchisi), chovush (kichik zobit), ayilboshi (sipohiyalar to'dasi qo'mondoni) kabi lavozimlar bo'lgan.

Qo'shin o'nlik, yo'zlik, mingliklarga bo'lingan. Mamlakatda elchi yalavoch, yalabor deb atalgan. Xoqonlik hududi el, viloyatlarga bo'lingan. XI asrning 3-choragida Qoraxoniylar siyosiy jihatdan g'arbiy va sharqiy qoraxoniylarga bo'lingan. Movarounnahrda hukmronlik qilgan qoraxoniylar namoyondalari bundan buyon markazga bo'ysunishdan bosh tortadi va mustaqil siyosat yurgiza boshladilar [8]. Mazkaz ularni bo'ysundirishga ojizlik qilgan.

X asr oxirida Somoniylar davlati o'rnida ikkita yangi davlat tashkil topdi: biri Qoshqardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismi Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'ni o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati bo'lsa, ikkinchisi Shimoliy Hindistondan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha bo'lgan G'aznaviylar davlati edi. [7]

G'aznaviylar Xuroson, Shimoliy Hindiston, qisman Movarounnahr va Xurosonda 962-1186-yillarda hukmronlik qilgan turkiy suloladir. Sulolaga somoniy lashkarboshisi Attegin asos solgan. Sulola nomi davlat poytaxti G'azna shahridan olingan. Alptegin G'azna va Kobul viloyatlarini 962-yildan mustaqil boshqarishga intilgan. Uning o'limidan so'ng Ishaq va g'ulomi Bilgategin shuningdek, Piritegin hukmronlik qilgan davr (963-997) da g'aznaviylarning mulki kengaymagan. Alpteginning kuyovi va g'ulomi Sabuktegin hukmronligi davrida (977-997) mustaqil siyosiy kuch sifatida Somoniylar tomonidan e'tirof etilgan. [6] Somoniylarning zaiflashuvi G'aznaviylarning davlat sifatida shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

O'rganilayotgan davrdagi yirik davlatlardan biri Saljuqiylardir. Saljuqiylar tufayli Kichik Osiyoda turkiy xalqli davlatga asos solinadi. Shuning uchun ham hozirgi Turkiya xalqi Turkistonni ota yurtimiz ya'ni, tarixiy vatanimiz deb ataydi.

Saljuqiylar shohi Malikshoh 1040-yida Xorazmni egalladi va o'zining lashkarboshilaridan biri hisoblanmish Anushteginni noib etib tayinladi.

So'nggi "ulug' saljuqiy sulton" hisoblanmish Sulton Sanjar va sharqdan kirib kelgan qoraxitoylar Xorazmshohlar inqirozi uchun birinchi qadam bo'lgan bo'lsa[9], sharqdan kirib kelgan mo'g'ullar davlatni tugatilishiga sabab bo'ldi. Bu bosqin o'zini "Iskandari Soniy" deb atashlarini yoqtiradigan hukmdor Alouddin Muhammad Xorazmshoh davriga to'g'ri keladi.

Chinxizxonning bosqini xususida vengr sharqshunosi Vamborn shunday yozadi "Termizdan so'ng talon-taroj qilishga Kunqurt hamda Somon (Shahrisabz) nohiyalari qoldi. Shundan keyin Jayhun va Sayhun bo'yidagi yerlar tamoman xarob qilindi. Bu yerlar islom madaniyatining uzoqdagi burjlari sanalar edi. Boylikka o'ch, ko'zi och vaxshiylar bosqin safarini davom ettirdilar. Mo'g'ullar avvalo, forslarning Makkasi, "Qubbat-ul islom" deb atalgan, 1200 masjidi bo'lgan Balxni, so'ngra Tolqon, Hirot va ulug' savdogarlar shahri Mavralrudin, madrasalari bilan mashhur Marvni, mag'rur Nishopurni xarob ettilar". [12]

Mo'g'ullarning bu talonchilik yurishlarini qadimgi dunyo tarixidagi vandallarning Rim imperiyasini egallashi jarayonidagi vayrongarchiligiga tenglashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Vaholanki, bu ikki qabila ham bosib olingan hududlarining ilm-fani, me'morchiligi va san'atini to'g'ri baholay olmagan.

IX-XIII asrlarda Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlatlarida O'rta Osiyo xalqlarining Yaqin va O'rta Sharq davlatlari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishga qulay sharoit yaratilgan. [10]

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, IX-XIII asrlarda Movarounnahr zaminida hukm surgan Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar davlatlari o'zbek davlatchilik tarixida muhim iz qoldirdi. Bu davlatlar siyosiy mustaqillik uchun kurashib, hudud iqtisodiy jihatdan yuksaldi. Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf, Urganch, Xiva singari shaharlar savdo-sotiq va ilm-marifat o'chog'iga aylandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Murtazayeva R. O'zbekiston tarixi. - Toshkent, 2004. - B.31.
2. Abu Bakr Narshaxiy. Buxoro tarixi. - B.44.
3. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. - Toshkent, 2004, - B.100.
4. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. - Toshkent, 2004. - B.114.
5. Madrahimov Z.Sh. O'zbekiston davlatchiligi tarixi fanidan o'quv uslubiy majmua.- Namangan, 2022. - B.58.
6. Bosvort K. E. "Мусульманские династии" - М.: 1971.
7. Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. – T.: Noshir, 2010. - B.112.
8. Mirjonovna, Y. B. (2021). CHO'L SHAMOLLARINING BUXORO SHAHAR TARIXIDA TUTGAN O'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 637-645.
9. Jabborov I. Buyuk Xorazmshohlar davlati. – Toshkent. Sharq,1999. - B. 126.
10. Murtazayeva R. O'zbekiston tarixi. – Toshkent., 2014. – B.18.
11. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent., 2014. - B.153.

12. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – Toshkent. G’afur G’ulom,1990. - B.26.
13. Shoimardonkulovich, Y. D., & Kadirovna, S. N. (2022). GREEN FACTOR OF ECONOMIC GROWTH IN UZBEKISTAN. *Gospodarka i Innowacje.*, 23, 102-104.
14. Mirjonovna, Y. B. (2021). Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem?. *Academicia Globe*, 2(01), 10-17.
15. Юлдошева, Б. М. (2021). ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржонова Бухоро давлат университети докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (5).
16. Юлдошева, Б. М. (2022). ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржонова, Бухоро давлат университети таянч докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, 5, 46–51.
17. Mirjonovna, Y. B. (2021). Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? *Academicia Globe*, 2(01), 10–17.
18. Yuldosheva, B. M. (2022). SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHAR MADANIYATINING RIVOJLANISHI VA ATROF-MUHITGA MUNOSABAT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 1307–1313.

